

Premeny slovenských sídlisk – súčasné problémy a perspektívy tvorby obytného prostredia sídlisk

Vitková, L.: Transformation of Slovak Housing Estates – Actual Problems and Perspectives of Housing Environment Design. *Životné prostredie*, 2015, 2, p. 67 – 73.

Slovak housing estates represent the realizations of 20th century urban visions. Construction of mass housing was not only substantiation of the Athens charter ideas to the urban conception. Large number of housing estate in Slovakia and in Bratislava from this period has the quality and original urban concept. Many of them came from the urban-architectural competitions. Petržalka, the biggest housing estate in Slovakia was created on the base of worldwide competition. Housing estates are the mirror of the socialist era and of the “collective dream”. The paper presented the brief history of their development, their main characteristics. Study focus to the problems of the housing estates, which came from the normative planning, from the pure technical and elements base until 1989. Research was oriented also to the problems which leave the mark on their urban fabric after 1990 during the new social structure and find ways how to transform it for better living of their inhabitants.

Key words: housing estates, housing estate, housing environment, Athens charter, transformation, humanization

Téma sídlisk je za ostatných 65 rokov témou permanentne živou a aktuálnou. Pojem sídlisko charakterizovala Moravčíková a kol. (2011, str. 24) ako „...funkčne a územne nezávislý celok postavený v rovnakom čase, najčastejšie na voľnej ploche na okraji vnútorného mesta.“ Po skončení druhej svetovej vojny bolo potrebné riešiť akútny nedostatok bytov a jednou z ciest, ako tento problém zvládnuť, bola práve sústredená obytná výstavba, či neskôr „hromadná, resp. komplexná bytová výstavba“. Tá bola charakteristická priestorovo koncentrovanou, početne kapacitnou výstavbou bytov, vrátane technického a občianskeho vybavenia. Tento spôsob výstavby sa na Slovensku začal realizovať v roku 1950 výstavbou sídlisk pre pracovníkov nových priemyselných závodov. Tejto výstavbe predchádzala výstavba prvých, tzv. pohotovostných sídlisk v období rokov 1949 – 1951. Tie plnili predovšetkým utilitárnu funkciu bývania v tesnej blízkosti pracoviska (Zemko, 1965). Rok 1954 zase znamenal míľnik v „spriemyslení bytovej výstavby“ tým, že sa na Slovensku začal vyvíjať systém panelovej prefabrikácie, z ktorého vzišla i realizácia prvého panelového domu na Kmeťovom námestí v Bratislave. Nasledovali obdobia päťročnic, v rámci ktorých základným kritériom a prezentáciou úspechov socialistického zriadenia bol počet novopostavených bytov. Šlachta (2009, str. 12) o tomto období napísal: „...Ak sa predtým stavali nové kolónie alebo nové mestské štvrte, obytné skupiny alebo satelity, po roku 1950 sa propagovala už len kolektívna bytová výstavba alebo hromadná bytová výstavba vo forme mnohotisícových sídlisk.“

Hoci sídliská mali a majú zásadné architektonické, urbanistické či technické nedostatky, ktoré vyplývajú práve z masového charakteru výstavby, z nadhodnotenia kvantity, priemyselnej výroby a technológie výstavby poskytli

a stále poskytujú domov pre tisíce ľudí. Popri ich početnej a oprávnenej kritike ako odborníkmi, tak laikmi faktom zostáva, citované podľa Moravčíkovej a kol. (2011, str. 10), že „...Dnes tvoria sídliská podstatnú časť hmotného prostredia väčšiny slovenských miest a obytné prostredie viac ako polovice obyvateľov Slovenska. Už len vďaka tejto skutočnosti si vyžadujú namiesto povrchného odsúdenia našu konštruktívnu pozornosť.“ I preto sa po roku 1990 pozornosť od výstavby sídlisk presmerovala na formovanie názorov na ich humanizáciu a možnú transformáciu. V zmysle pôvodných plánov sa dokončovala len začatá výstavba bytov na rozostavaných sídliskách, hoci pre Bratislavu boli naplánované Jarovce, Podkarpatský sídelný pás či tzv. Záhorský sídelný pás pre 200-tisíc obyvateľov (Šlachta, 2009), rovnako ako rozpracované plány sídlisk pre mestá po celom Slovensku.

Okrem hľadania teoretických východísk a princípov transformácie sídlisk skôr, ako by sa pristúpilo k ich cieľenej a koncepcnej premene, začala sa v nových spoločenských podmienkach realizovať ich živelná transformácia a intenzifikácia, ktorá pretrváva dodnes.

Problém sídlisk nie je len problémom Slovenska či skôr Československa, alebo problémom postsocialistických krajín, kde sa práve vďaka spoločensko-politickému zriadeniu vytvorili „optimálne“ podmienky na ich realizáciu v skutočne masovom rozsahu. Bola to predovšetkým politická rovina, ktorá mala za cieľ podporiť rovnosť s heslom *spoločne pracovať, spoločne bývať* (Hejl, 2014). Podľa Melcerovej (2013, str. 43) „...Homogénny ráz bytovej zástavby vyhovoval socialistickej doktríne o sociálnej rovnosti občanov.“ Masový rozvoj tejto formy bývania ďalej umožňovalo spoločné, štátne vlastníctvo pôdy a cieľná podpora spriemyselného stavebníctva.

Tab. 1. Organizačné články obytnej zóny a ich orientačné hodnoty

Organizačná jednotka	Počet bytových jednotiek	Počet obyvateľov	Plocha územia (ha)
Obytná skupina	300 – 600	1 000 – 2 000	3 – 6
Obytný okrskok	1 000 – 2 000	3 000 – 6 000	12 – 25
Obytná štvrť	3 000 – 6 000	10 000 – 20 000	35 – 70
Obytný obvod	6 000 – 15 000	20 000 – 60 000	80 – 200
Mestský sektor	15 000 – 25 000	80 000 – 150 000	–

Zdroj: Kavan (1983, str. 55)

Kolektívne formy bývania však majú ďaleko dlhšiu tradíciu a to nie len v postsocialistických krajinách. Do slova prehliadka vývoja foriem kolektívneho bývania – jej globálnosti a súčasne osobitosti – bola prezentovaná na minuloročnom *Bienale la Venezia 2014* v prevažnej väčšine pavilónov jednotlivých krajín v rámci nosnej témy *Absorbing modernity* – ako pripomienka storočnice moderny. Boli to práve myšlienky a princípy modernizmu, ktoré položili základ realizácie kolektívneho sna rozvinutého po roku 1948 v socialistickom Československu. *Collective dream* bol i názov československej, resp. slovensko-českej expozície na uvedenom svetovom architektonickom podujatí. K slovensko-českej výstave bola pripravená aj publikácia jej kurátora Hejla (Hejl a kol., 2014). Uvedená prehliadka a prezentácia vývoja názorov na formovanie sídlisk v jednotlivých krajinách Európy a sveta poukázala na globálnosť trendov a ich postupnú aplikáciu do štruktúry ich miest, rovnako ako na zvýšený záujem o skúmanie tejto problematiky v súčasnosti.

Hodnotenie vývoja sídlisk na Slovensku po roku 1950

Zhodnotenie vývoja sídlisk na Slovensku po roku 1950 je zamerané na niekoľko oblastí: (1) na oblasť vývoja lokalizácie sídlisk, (2) na oblasť vývoja organizačno-veľkostných parametrov sídlisk, (3) na oblasť vývoja hmotovo-priestorovej štruktúry sídlisk, (4) na oblasť vývoja funkčnej štruktúry sídlisk. Tieto oblasti skúmania nie len charakterizujú jednotlivé sídliská a obdobia ich vzniku, ale predstavujú dôležité podmienujúce faktory pre kreovanie diferencovaných prístupov k ich transformácii.

Vývoj lokalizácie sídlisk v organizme mesta

Lokalizácia sídlisk sa v prvom období realizovala podľa Zemka (1965):

- sídliská na nových plochách satelitného charakteru;
- okrajové rozširovanie obytného územia historických sídelných útvarov;
- prestavba a nová výstavba v historických útvaroch.

Toto členenie lokalizácie sídlisk bolo charakteristické počas celého obdobia ich výstavby.

Rozvoj sídlisk na nových plochách mimo sídel bol v 50. rokoch 20. storočia podmienený predovšetkým výstavbou priemyselných areálov. Lokalizácia sídlisk

sa však ťažiskovo viazala na voľné nezastavané plochy v kontakte s existujúcou zástavbou. Išlo o výstavbu na tzv. zelenej lúke, ktorá predstavovala jednoduchší a ekonomicky efektívnejší model predovšetkým z hľadiska technológie ich výstavby. „Dôsledkom toho bola pásová výstavba (nazývaná montáž), realizovaná pozdĺž žeriavovej dráhy. Tomu sa podriaďovalo aj miesto výstavby – ideálne boli územia bez väčších prekážok..., ...plochy za okrajom mesta zbavené zvyškov pôvodnej vidieckej zástavby“ (Moravčíková a kol., 2011, str. 22).

Výstavbe teda často ustupovala i pôvodná zástavba. Začiatkom 50. rokov, keď sa zásadne prejavoval nedostatok bytov, tieto praktiky sa kritizovali dokonca aj na politickej úrovni. I napriek sledovaniu ekonomiky výstavby dochádzalo stále častejšie a masívnejšie k asanáciám pôvodnej mestskej či vidieckej zástavby (predovšetkým v 60. až 80. rokoch 20. storočia). Došlo k narušeniu identity mnohých miest ako Púchov, Považská Bystrica, Nové Mesto nad Váhom a ďalších (Kováč, 2014).

Pre novú obytnú výstavbu sa zaberá zväčša rovinný terén nadväzujúci buď na hlavné rozvojové osi mesta, alebo na disponibilné plochy vo väzbe na existujúcu štruktúru. So zintenzívňujúcim sa rozvojom hromadnej bytovej výstavby, resp. komplexnej bytovej výstavby sídliská začali pôvodné jadrá miest doslova obaľovať. V 80. rokoch s požiadavkou ochrany poľnohospodárskej pôdy sa začína programovo i so zastavovaním svažitých terénov. Napríklad celé číslo časopisu *Urbanita* z roku 1981 č. 32 – 33 bolo venované efektívnosti pri projektovaní obytných súborov a hľadanií ciest zvyšovania intenzity zastavania, resp. zvýšenia počtu obyvateľov na hektár.

Organizačné členenie sídlisk

Kavan (1983) vo svojej publikácii *Zonálne štruktúry* zhrnul najcharakteristickejšie články organizačnej štruktúry obytnej zóny a ich orientačné hodnoty (tab. 1). Organizačné členenie obytnej štruktúry do skladobných a hierarchických článkov malo podľa Kavana (1983) niekoľko dôvodov, sledovalo najmä:

- potreby etapizácie stavebnej výroby;
- organizačné členenie obyvateľstva z hľadiska „špeciálnych politicko-správnych potrieb“;
- hmotovo-priestorovú artikuláciu sídliska;
- funkčno-prevádzkovú ucelenosť vymedzenej časti zóny;

- efektívne využívanie štandardných zariadení občianskej vybavenosti.

Podľa Kováča (2014, str. 46) je tento princíp organizácie sídlisk ako „...urbanistická schéma, tzv. model okrskového a obvodového urbanizmu“.

Organizačné členenie sídlisk, rovnako ako obytných štruktúr väčšieho rozsahu, sa uplatňovalo po celej Európe. V našich podmienkach bolo súčasťou technicko-hospodárskych ukazovateľov.

Vývoj hmotovo-priestorovej štruktúry sídlisk

Hmotovo-priestorová štruktúra prešla výraznými, ale pri tom charakteristickými zmenami. Na základe nich je možné s prehľadom určiť obdobie vzniku sídliska.

Vývoj hmotovo-priestorovej štruktúry obytného prostredia smeroval od 20. rokov 20. storočia od kompaktnej blokovej zástavby s vysokou intenzitou zastavanosti (často založenom na rastovom princípe) k jej transformácii jednak na regulovanú blokovú zástavbu väčších mierok, jednak na riadkovú otvorenú formu zástavby. Uvedené smerovanie bolo podmienené snahou o zabezpečenie lepších hygienických podmienok obyvateľov, predovšetkým z hľadiska preslnenia, zníženie hustoty zástavby a zabezpečenia väčšieho podielu zelene v obytnom prostredí.

Tieto formy zástavby sa v sledovanom období v rôznej miere, rôznej forme a v rôznych obdobiach modifikovali ako v zahraničí, tak aj u nás. Forma blokovej zástavby našla svoje širšie uplatnenie práve v prvotnom období rozvoja sídlisk na Slovensku a Československu či dokonca v rámci výstavby nových miest – v období socialistického realizmu tzv. Sorely. Forma riadkovej zástavby ju nasledovala v 60. rokoch. Pričom oba spôsoby zástavby boli v našich podmienkach už overené v medzivojnovom či vojnovom období, ktoré s istým časovým posunom reagovali na trendy v zahraničí.

Riadková forma zástavby, ktorá najlepšie vyhovovala rannému štádiu spriemyselnovania stavebníctva a racionálnej forme výstavby, nazývaná tiež ako tzv. žeriavový urbanizmus, sa neskôr modifikovala na zmiešanú priestorovú formu. V rámci nej sa kombinovala riadková zástavba, bodové a doskové objekty či polouzavreté bloky. Riadková zástavba sa transformovala i na voľne stojace doskové objekty, ktoré boli neskôr vystriedané tzv. veľkopriestorovými formami bytových domov.

Koncept kombinácie bytových domov s intenzívnou kobercovou zástavbou rodinných domov, ktorý bol hodne uplatňovaný v zahraničí, sa na Slovensku uplatnil len v urbanisticko-architektonických štúdiách a súťažiach. Pritom kontakt viacpodlažnej zástavby a rodinného bývania nebol na Slovensku nezvyklý. Nepredstavoval však koncepčný prístup. Bol prejavom arogancie voči existujúcej, málo podlažnej či už mestskej alebo rodinnej zástavbe, ktorej mierku a charakter buď nerešpektoval, alebo ju dokonca často likvidoval.

Koncom 80. rokov 20. storočia sa na Slovensku a do koncepcií formovania hmotovo-priestorovej štruktúry sídlisk opäť vracia blok ako stavebná jednotka sídlisk. Hoci v rôznych formách bol blok v koncepciách slovenských sídlisk prítomný i po období 50. rokov, až uvádzané 80. roky priniesli jeho renesanciu. Jeho parametre a forma boli však značne determinované možnosťami panelových sústav.

Tak ako sa menila urbanistická forma zástavby, menila sa s ňou i výška a mierka zástavby sídlisk, charakter verejných a voľných priestorov. Mierka sídlisk sa postupne zväčšovala od ľudskej mierky sídlisk 50. rokov až po sídliská 80. rokov koncipované viac pre dynamickú dopravu, ako pre človeka. Výška zástavby sa postupne zvyšovala zo štvorpodlažnej zástavby až po 12- a viacpodlažnú a to bez ohľadu na umiestnenie sídliska vzhľadom na veľkosť a charakter sídla a jeho pôvodnú urbanistickú štruktúru.

Forma zástavby a hmotovo-priestorový koncept definovali súčasne charakter verejných a voľných priestorov. Pokým sídliská zo začiatku 50. rokov budované v štýle socialistického realizmu vytvárali systém verejných a poloverejných priestorov – jasne definované ulice, námestia a dvory – riadková forma zástavby už takto jasne priestory nevymedzovala. So stále častejším uplatňovaním sa voľnejšej objektivej skladby sa vytváral i nedefinovateľný, voľne plynúci priestor medzi budovami, ktorý pri narastajúcej intenzite automobilovej dopravy, predovšetkým obslužnej a statickej sa priam ponúkal, aby bol ňou pohlcovaný. Uvedený princíp síce dôsledne čítil voľné prepojenia bývania a zelene v duchu Aténskej charty, ale prevádzkové nároky túto devízu zásadne narúšali.

V 80. rokoch sa i na Slovensku pri koncepciách sídlisk začal prejavovať vplyv postmodernity a to práve v oblasti formovania verejných a poloverejných priestorov. Skôr však v experimentálnej rovine ako v realizačnej.

Nemôžeme ani opomenúť vývoj základných kompozičných princípov formovania sídlisk. Tie boli zväčša založené na princípe hlavnej kompozičnej osi, ktorú často dopĺňali osi vedľajšie, resp. priečne. Toto pravidlo sa ťahne sledovaným a prezentovaným obdobím vývoja sídlisk, ako aj naprieč diferencovanými veľkostnými kategóriami sídlisk, rovnako nezávisle od ich lokalizácie v rámci Slovenska. Hlavná rozvojová os často predstavovala aj nosnú prevádzkovú os. V 50. rokoch bola zvyčajne formálne ukončená objektom vybavenosti (napr. v Žiari nad Hronom), alebo naznačená akcentmi na jej začiatku a konci, v rámci koncepcií, ktoré uvažovali s jej kontinuálnym rozvojom (napr. Nová Dubnica, Žilina – sídlisko Hliny) Menší zvrat nastáva v 60., 70. a 80. rokoch, kedy sa vychádzalo z koncepcie mestskej triedy, ako chrbtici rozvoja nielen samotného sídliska, ale i mesta (napr. v Bratislave – v mestských častiach Ružinov, Karlova Ves, Dúbravka, v Košiciach – Mestská časť západ, Ťahanovce). Vedľajšie osi boli zväčša konci-

pované ako pešie a „zelené“. Pri menších obytných súboroch hlavnú os nezriedka tvoril najvýznamnejší peší ťah (napr. v Liptovskom Mikuláši sídlisko Podbreziny) alebo centrálny „zelený priestor“ (v Banskej Bystrici sídlisko Prednádražie).

Vývoj funkčnej štruktúry sídlisk

Na rozdiel od tradičného mesta, ktoré prirodzene integrovalo všetky druhy základných funkcií bývania, vybavenosti a práce, zásady Aténskej charty položili základ dôsledného oddeľovania predtým funkčne zmiešanej mestskej štruktúry na jednotlivé funkčné zóny. Sídlisková výstavba na Slovensku tento princíp dôsledne dodržiavala.

Na druhej strane bolo potrebné zabezpečiť istú mieru nezávislosti sídliska od jadrového mesta. Tento cieľ odrážal pojem *komplexná bytová výstavba*. Obytné prostredie sídlisk malo byť v stanovenom rozsahu podľa technicko-hospodárskych ukazovateľov zabezpečené zariadeniami nižšej i vyššej občianskej vybavenosti, resp. zariadeniami každodennej, periodickej a občasnnej potreby tak, aby sídlisko a jeho organizačné jednotky vytvárali samostatné a svojbytné celky. Občianska vybavenosť bola organizovaná do centier rôznej hierarchie v závislosti od veľkosti sídliska a už spomínaného organizačného členenia. Lokalizácia druhov zariadení občianskej vybavenosti vychádzala od veľkosti organizačnej jednotky a optimálnej dochádzkovej vzdialenosti k jednotlivým zariadeniam. Pre obytnú skupinu sa dimenzovala materská škôlka a detské jasle, pre obytný okrsk základná škola, obchody, služby, ako aj zariadenia kultúry a verejného stravovania, ktoré boli zväčša koncentrované do menšieho lokálneho centra. Pri výstavbe obytnej štvrte či obvodu sa vyčleňovala plocha územia na budúcu postupnú realizáciu štvrťového či obvodového centra. Tieto sa však realizovali v zásadne oklieštenej forme. Melcerová (2013, str. 45) uvádza, že „...Ekonomická kríza v 70. rokoch sa prejavila aj redukciami nákladov na sídliskovú výstavbu a spôsobila, že mnohé plánované objekty a úpravy sa buď nerealizovali vôbec alebo len vo veľmi obmedzenom rozsahu.“ Ďalej autorka vo svojej vedeckej štúdií dôsledne analyzuje problémy sídlisk s dôrazom na nedostatky v občianskej vybavenosti.

Tak ako prechádzala vývojom samotná hmotovo-priestorová štruktúra, tak sa menil i princíp lokalizácie zariadení občianskej vybavenosti a ich forma. Mnohé menšie zariadenia občianskej vybavenosti – predovšetkým obchodu, služieb, verejného stravovania a zariadení kultúry, zdravotníctva, ale i vybrané zariadenia školstva – boli v prvom období výstavby sídlisk integrované do obytných objektov, pozdĺž hlavných rozvojových osí či námestí. Spoluvytvárali tak ťažiskové polyfunkčné prostredie sídlisk.

V 70. rokoch však dochádza k dôslednému vyčleňovaniu zariadení vybavenosti z parteru obytných objektov v dôsledku preferencie ich koncentrácie do

lokálnych centier či uplatnenia typizácie pre niektoré druhy zariadení každodennej potreby – predovšetkým obchodu, zdravotníctva a pod. Lokálne centrá boli často zaujímavé architektonicky stvárnené a vytvárali tak významný orientačný a identifikačný bod sídliska. Neskôr sa začali prejavovať tendencie aj o ich typizáciu a unifikáciu. Menil sa i princíp lokalizácie uvedených lokálnych, resp. okrskových centier. V období prelomu 60. – 70. rokov sa zvykli umiestňovať do ťažiska okrsku, neskôr sa preferovala ich lokalizácia bezprostredne na zastávky mestskej hromadnej dopravy vo väzbe na mestskú triedu, resp. hlavnú rozvojovú os sídliska.

V 80. rokoch dochádza na základe potreby racionálnejšieho využívania pôdneho fondu, ale i pod vplyvom postmodernity k návratu k tradičným mestským formám a k opätovnej integrácii vybavenosti do parteru obytných budov a pozdĺž hlavných prevádzkových osí sídlisk.

Transformácia a humanizácia sídlisk

Po roku 1989 sa záujem od výstavby sídlisk presúva k ich transformácii a humanizácii. Avšak už na prelome 70. a 80. rokov sa stále častejšie poukazovalo na mnohé problémy sídlisk. Projektová prax na problémy vychádzajúce predovšetkým z unifikácie reagovala hľadaním a vyvíjaním experimentálnych riešení pre novú výstavbu. Tie sa však v procese realizácie opäť prispôbili požiadavkám stavebnej výroby a ekonomii výstavby. Rovnako ako kvalitné projekty, ktoré vzišli z urbanisticko-architektonických súťaží a ktoré sledovali bohatosť priestorov, foriem obytných štruktúr a ľudskú mierku. V uvedenom období mnohé štúdie už overovali i možnosti dotvárania a intenzifikácie obytného prostredia sídlisk. Uvedené koncepty sa však nerealizovali. Problémy pretrvávali, tkveli predovšetkým v technológii, ekonomii a nekvalite výstavby. Snáď najznámejším príkladom hľadania inovatívnych riešení v Bratislave je projekt experimentálneho obytného súboru Dlhé diely, ktorý bol spracovávaný v Štátnom projektovom a typizačnom ústave pod vedením Tibora Gebauera (publikovaný v časopise Projekt 1983, 25, 4, s. 21), ale aj krajinnými ekológmi, ktorí vypracovali ekologickú optimalizáciu využitia krajiny pre územný projekt zóny Dlhé diely aj s jeho zázemím (Ružička a kol., 1982). V projekte zhodnotili vplyv navrhovanej zástavby zóny na rekreačné zázemie Lesoparku a na overenie správnosti celej koncepcie urbanisticko-architektonického riešenia. Po roku 1989 prvé koncepty transformácie a humanizácie sídlisk vychádzali predovšetkým z urbanisticko-architektonického hľadiska. K prvým zásadnejším počinom hľadania ciest transformácie a humanizácie sídlisk patrila koncepcia na dotvorenie a humanizáciu mestskej časti Petržalka, ktorú objednal v roku 1991 vtedajší Útvar hlavného architekta u desiatich kolektívov architektov. Nasledo-

vali výskumné projekty, z ktorých najkomplexnejší bol od architektov Hanzalíka a kol. (1993). Podľa Šlachty (2009, str. 13) práve „...ignorovanie skutočnosti, že ide o zložitý interdisciplinárny problém, viedlo k neúspechu týchto humanizačných zámerov a zapríčinilo stagnáciu a neskoršiu živelnosť premeny sídlisk.“

Architekti a urbanisti poznali fungujúce realizácie vo vyspelom zahraničí a prahli po tvorbe kvalitného a kultivovaného obytného prostredia. Vo svojich koncepciách podcenili v prvých rokoch slabosť transformujúcej sa ekonomiky i spoločenské zmeny a s nimi i nové správanie sa obyvateľov, neskôr investorov, ako i mechanizmy voľného trhu, či politické hľadisko územného rozvoja. Nedocenili, že koncepcie, ktoré sa úspešne realizujú vo vyspelých krajinách majú za sebou silného privátneho investora či funkčný systém komunálnej bytovej politiky, zdatný manažment a vôľu politikov na úrovni samospráv a dlhé obdobie prípravy realizácie projektov, vrátane komunikácie s obyvateľmi a ďalšími aktérmi.

Následnú nekonceptnú premenu sídlisk umocnil nedokonalý systém územného plánovania, resp. princíp územných plánov sídel pretrvávajúci z predchádzajúceho zriadenia, ktorý zákonite nedokázal reagovať na tlak investorov a koncepcie usmerňovať novú výstavbu. Zachoval stav, ktorý opäť sledoval viac politické záujmy ako záujmy spoločnosti. Štúdie či urbanisticko-architektonické súťaž, ktoré riešili reguláciu zástavby sídlisk a ktoré mali ambíciu usmerniť budúcu zástavbu, zostali len v rovine konceptov a nenadobudli účinnosť zákona. Neboli schválené ako územné plány zón.

Ďalším zásadným problémom, ku ktorému došlo a ktorý výrazne sťažuje transformáciu sídlisk, bola privatizácia bytového fondu – súkromné vlastníctvo jednotlivých bytov v bytových domoch. Bytový fond sa tak presunul do rúk státisícov až miliónov vlastníkov bytov. Navyše s nedokonalým vyrovnaním pozemkov pod bytovými domami a ich okolím. Transformácia sídlisk, ktorá sa úspešne realizuje vo vyspelom zahraničí, okrem premysleného manažmentu, sociálnej stratégie a dostatku finančných zdrojov pracuje s bytovým fondom, ktorý je zväčša v rukách štátu či mestských samospráv a družstiev. Vitková, Kolcunová, Görner (2015, str. 8) práve uvedený aspekt majetkovo-právnych vzťahov vnímajú ako základ úspešnej transformácie: „...Nájomné byty vo vlastníctve štátu predstavujú len zlomok celkového bytového fondu (zhruba 10 %) a predstavujú nevyhnutný predpoklad realizácie zámerov prostredníctvom top-down stratégií. Úspešnosť realizácie zásahov je v neposlednom rade založená na dôvere v miestnu samosprávu.“

Vývoj transformácie sídlisk po roku 1989

Premeny sídlisk po roku 1989 prešli niekoľkými, predovšetkým spontánnymi premenami, ktoré v rôz-

nej forme a miere reagovali na potreby ich obyvateľov, na nedostatky, ktoré nekomplexné sídliská so sebou niesli či zmenami, ktoré boli podmienené často nekonceptnými zásahmi do ich štruktúry. Prvou etapou ich premeny bolo dopĺňanie parteru bytových domov o drobné prevádzky, ako reakcia na nedostatočnú vybavenosť a možnosť podnikania. Za touto etapou prišlo obdobie výstavby kostolov, predovšetkým v obytných súboroch od 60-tisíc obyvateľov, následne hypermarketov a nákupných centier ako reakcia na rastúcu kúpnu silu obyvateľov, ale i voľný „trhový priestor“ tohto segmentu v našom prostredí. Uvedený trend znamenal narušenie založeného „okrskového urbanizmu“, ktorého zásada spočívala na princípe pešej dostupnosti k vybavenosti. Spôsobil i ohrozenie či zánik existujúceho a rozvíjajúceho sa drobného špecializovaného obchodu v parteri budov. Na voľných plochách, bez uvádzanej koncepcie, nasledovali vlny živeľnej výstavby hromadných garáží, novej výstavby bytov či administratívnych objektov v závislosti od dopytu či od očakávania dobrej investície zo strany investorov. Súčasne so zmenou demografickej štruktúry obyvateľov sídlisk sa transformujú niektoré predškolské či školské zariadenia. So zmenou systému technického zabezpečenia sídlisk zostávajú nevyužitú výmenníkové stanice, niekde dokonca kotolne.

Z prevádzkového hľadiska so zvyšujúcim sa stupňom motorizácie a s nedostatočnou funkčnosťou mestskej hromadnej dopravy dochádza k neúnosnému zahusťovaniu voľných priestorov obytného prostredia statickou dopravou, ako aj k narastajúcim nárokom na dynamickú dopravu.

Sídliská a panelové domy menia i svoj vzhľad. Opäť neusmernené zateplovanie jednotlivých domov či dokonca len sekcií, výmena pôvodných okenných výplní či zasklievanie balkónov a lodžií mení obraz sídlisk. Šeď či farebnú umiernenosť vystriedala kakovitá pestrosť farieb. Objavujú sa však aj iniciatívy na úpravu obytných dvorov, kultivované riešenia verejných priestorov a premyslené dopĺňanie pôvodnej urbanistickej štruktúry sídlisk o novú obytnú či polyfunkčnú štruktúru.

Ako ďalej pri transformácii sídlisk?

I po 25 rokoch od zamatovej revolúcie nám chýba relevantná stratégia transformácie sídlisk, hoci sa tejto téme venuje mnoho odborníkov. Bol spracovaný rad výskumných úloh, či overené množstvo modelových štúdií v rámci konkrétnych sídlisk. Dostavba a humanizácia sídlisk sa napriek tomu na Slovensku stále realizuje bez urbanisticko-architektonických koncepcií.

Téma transformácie a humanizácie sídlisk nie je len problémom našim či problémom postsocialistických krajín, venuje sa jej pozornosť v celej Európe, resp. všade tam, kde modernistický princíp výstavby obytných štruktúr zanechal svoje stopy vo väčšom meradle.

Preto existujú nielen teoretické modely transformácie sídlisk, ale i overené ako aj osvedčené metódy ich premeny. Tie je možné rozdeliť okrem iného i na základe ekonomickej sily jednotlivých krajín, v ktorých sa sídliská nachádzajú. Ekonomická sila, resp. slabosť ekonomiky sa premieta do základného princípu transformácie. Realizuje sa buď sofistikovanou formou regulácie zhora (pri vyspelých krajínach) alebo živelnou formou, formou samoregulácie zdola (v ekonomicky slabších krajínach).

Tejto dvojpólovosti sa vo svojom výskume venuje aj Vitková, Kolcunová, Görner (2015, str. 8), ktorá na základe svojich pozorovaní zistila, že medzi uvedenými formami „...existujú isté paralely i napriek diametrálne odlišnému politicko-ekonomickému rámcu, v ktorom jednotlivé spoločnosti fungujú.“ Porovnáva sofistikované stratégie projektov regenerácie sídlisk v krajínach západnej Európy so štedrou dotáciou na ich realizáciu, ktoré sú zamerané na komplexnú transformáciu cez rozšírenie typologickej škály bývania, doplnenie zariadení vybavenosti, pracovných príležitostí, regeneráciu verejných priestorov, hierarchizáciu verejných priestorov, štruktúrnu zmenu objektov, úpravu fasád budov, kultiváciu zelených plôch, pričom sa často uplatňuje asanácia objektov či dokonca celých častí súborov.

V postsocialistických krajínach bývalých sovietskych republík a na Balkáne dochádza k obdobným procesom transformácie sídlisk, ako je rozšírenie typologickej škály bývania, doplnenie funkcií, štruktúrne zmeny objektov, úpravy fasád, hierarchizácia verejných priestorov, kultivácia zelených plôch, avšak bez asanácie objektov. Charakteristickým rysom transformácie je vyššia miera polyfunkčnosti zóny, ktorá prispieva k udržateľnému a kvalitnému obytnému prostrediu. Samo(organizačný) proces je založený na znížení nárokov na dopravu a intenzite sociálnych vzťahov (Vitková, Kolcunová, Görner, 2015).

Vyššia miera polyfunkčnosti zóny prispieva k udržateľnému a kvalitnému obytnému prostrediu. Samo(organizačný) proces je založený na znížení nárokov na dopravu a intenzite sociálnych vzťahov (Vitková, Kolcunová, Görner, 2015). Môžeme to prirovnať k užívateľským stratégiám, pri ktorých dominuje prispôbovanie prostredia pre potreby jeho obyvateľov, rovnako ako prirodzené rozloženie vybavenosti smerom k užívateľom. Tomuto procesu paradoxne napomáha nízka ekonomická sila spoločnosti a jej obyvateľov, ktorí sú odkázaní na funkčnú obytnú jednotku i vďaka obmedzenej mobilite (nízkemu stupňu motorizácie). Vo vyspelých krajínach je zvyšovanie kvality obytného prostredia, jeho diverzita, podpora sociálnych väzieb a nižšia odkázanosť na automobilovú dopravu pri revitalizácii sídlisk naopak cieľom.

Na rozdiel od dvoch uvedených diametrálne odlišných princípov a procesov transformácie sídlisk, ten, ktorý prebieha na Slovensku a v okolitých postsocia-

listických krajínach, je možné označiť ako ekonomický. Uvedený spôsob premeny je založený na živelnom zahusťovaní obytných štruktúr a koncentrácií vybavenosti do kapacitných monofunkčných zariadení, zväčša na ich okrajoch. Uvedené procesy tak idú proti väčšej funkčnej diverzite sídlisk a tým i bohatosti prostredia. Funkcie, ktoré mali podporovať transformáciu sídliska, sú z nich naopak vysávané. Transformácia sídliska sa často obmedzuje na úpravy fasád (výmenu okených otvorov, zateplovanie, zmenu farebnosti), novú výstavbu a nadstavbu bytových domov, v menšej miere dopĺňanie ďalších funkcií. Rovnako kultivácia zelených plôch a regenerácia a hierarchizácia verejných priestorov je skôr ojedinelá. V procese transformácie sídlisk, či už v silných alebo slabších ekonomikách, je potrebné sledovať hlbšie systémové procesy.

V tomto kontexte bol spracovaný celý rad overovacích štúdií, aj rôznych študentských prác (obrázok na str. 3 obálky hore). Za mnohé možno uviesť výstup z medzinárodného projektu *Reworking Modern Movement*, ktorého bola Fakulta architektúry Slovenskej technickej univerzity v Bratislave (STU) súčasťou. Projekt sa považuje za jeden z najvýznamnejších medzinárodných projektov zaoberajúcich sa ochranou a obnovou architektonického a kultúrneho dedičstva moderného hnutia v Európe (Bekeš, Görner, 2014). Štúdia, ktorá bola spracovaná pre sídlisko Detmerode-Estate vo Wolfsburgu v Nemecku, sa zamerala na kľúčové témy transformácie sídlisk ako je bývanie, verejné priestory a zeleň, pracovné príležitosti, energie, ako aj atraktivita, identita a sociálne interakcie (Bekeš, Görner, 2014, obrázok na str. 3 obálky dole). Projekt posilňuje význam hlavnej prevádzkovej a kompozičnej osi, rovnako ako tej priečnej „zelenej“. Na prevádzkovej osi využíva potenciál voľných plôch na dôslednejšie vymedzenie centrálneho líniového verejného priestoru jeho doplnením o zariadenia občianskej vybavenosti najmä v parteri objektov. Posilňuje i význam lokálneho centra. Územie rozvojovej osi súčasne intenzifikuje novou bytovou zástavbou, ako aj nadstavbami na existujúcich objektoch. Pre novú výstavbu a dostavbu však využíva najmä okrajové plochy sídliska. Projekt kládol veľký dôraz na verejný priestor v obytnom prostredí, ktorý bol značne indiferentný. Ten reorganizuje tak, aby bol jasnejšie členený na verejný, poloverejný a súkromný i s iniciáciou jeho aktívneho využitia napr. pre záhradkárčenie – *urban gardeing*. Celkový koncept smeroval k posilneniu krátkych dochádzkových vzdialeností, ako aj posilneniu energetickej efektívnosti cez využitie alternatívnych zdrojov energie.

Z realizovaných projektov za zmienku stojí urbanisticko-architektonický koncept Gercenovej ulice v bratislavskej Petržalke od architekta Boháča. Cieľom projektu bolo vytvoriť novú štruktúru, ktorá v prípade úspešnosti by mohla byť vzorom a katalyzátorom humanizácie a regenerácie veľkoplošného sídliska Petr-

žalka (Boháčová, 2014). Boháčová (2014, str. 72 – 73) výsledky svojho výskumu na dostavanom území časti Petržalky v bezprostrednom kontakte s existujúcou panelovou výstavbou hodnotí nasledovne: „...Experiment regenerácie vybraného územia potvrdil predpoklad, že ľudia chcú žiť v kompaktnom prostredí s vysokým podielom vybavenosti. Ukázalo sa, že relatívne hustá štruktúra, ktorá je taká typická aj pre zástavu Starého Mesta, obyvateľom Centra Gercenova neprekáža, ale naopak, prijali ju veľmi pozitívne... Obyvatelia pochopili, že štandard ich bývania sa nezačína vstupom do ich bytu ani do domu, ale vstupom do ich obytnej zóny.“ Pozitívne hodnotenie je podmienené nielen uvádzanou kompaktnou formou zástavby a občianskou vybavenosťou, ale i ľudskou mierkou, hierarchizáciou priestorov na verejný priestor (pešej zóny, prepájajúci nové obytné územie so železničnou stanicou Petržalka, osou pôvodného sídliska až s kongresovo-výstavným priestorom Incheba) a poloverejný až súkromný priestor mestských blokov. Prínosom bola i bohatšia štruktúra foriem bytových domov.

Bratislavské sídlisko Petržalka je modelovým príkladom rôznych názorov na transformáciu sídlisk. Naposledy možnosti budúceho rozvoja overila *Súťaž na riešenie centrálnej osi Petržalky* vypísaná Hlavného mesta SR Bratislava pod vedením hlavnej architektky Ingrid Konrad v roku 2013.

* * *

Medzi základné princípy cielenej a koncepcnej transformácie sídlisk s dôrazom na urbanisticko-architektonickú dimenziu, ktoré by sa mali začať uplatňovať i v podmienkach Slovenska, patrí:

- modernizácia existujúceho bytového fondu a výstavba nových bytových domov;
- skvalitnenie prostredia obytného súboru cez tvorbu tradičných mestských verejných priestorov a cez formovanie verejného, poloverejného a súkromného „zeleného obytného priestoru“;
- eliminovanie rušivých vplyvov dopravy a racionalizácia prevádzky sídlisk;
- vytváranie nových pracovných príležitostí v obytnom súbore;
- tvorba vlastného a príťažlivého imidžu sídliska.

Dôležité je sledovať ekonomický potenciál, sociálnu štruktúru a potreby obyvateľov toho, ktorého sídliska. Determinujúcimi urbanistickými faktormi je poloha sídliska voči centru mesta, vyššej občianskej vybavenosti či pracovným príležitostiam, jeho dopravné prepojenie, ako aj väzba na prírodné prostredie, teda voči funkčným zložkám sídla založeným najmä v období funkcionalistického rozvoja miest, ktoré sa posilňuje i v období po roku 2000 priestorovou a sektorovou koncentraciou, založenou už na ekonomickom princípe.

V rámci samotného sídliska determinujúcim faktorom je predovšetkým jeho hmotovo-priestorová

substancia, tá limituje, resp. vymedzuje priestory pre ďalší rozvoj. V tomto kontexte je z hľadiska novej výstavby podľa Alexyho „...značný plošný potenciál na ich dotvorenie, najmä v ťažiskových, zvyčajne nezastavaných polohách“ (Jakušová, 2011, str. 10). Súčasne je na mieste podporiť všetky kvality, ktoré prevažná väčšina sídlisk na Slovensku predstavujú, ako je plošná veľkorysosť, dostatok zelene a založený systém občianskej vybavenosti.

Príspevok je výstupom dlhodobého skúmania problematiky, v rokoch 2010 až 2011 podporeného grantom VEGA Efektívnosť a únosnosť intenzity využitia územia v podmienkach Slovenských miest. Súčasne prezentuje výsledky aplikovaného výskumu realizovaného na Fakulte architektúry STU v Bratislave s podporou Magistrátu hlavného mesta Bratislavy a oddelenia Hlavnej architektky v roku 2014 zameraných na tvorbu verejných priestorov Bratislavy.

Literatúra

- Bekeš, Š., Görner, K.: Reworking Detmerode. ALFA, 2014, 9, 2, p. 30 – 40.
- Boháčová, K.: Regenerácia Petržalky. Urbanita, 2014, 26, 1-2, s. 70 – 73.
- Hanzalík, M. a kol.: Revitalizácia a modernizácia obytného prostredia. Projekt, 1993, 35, 6, s. 10 – 13.
- Hejl, M. a kol.: 2 x 100 mil. m². Praha: KOLMO.eu, 2014, 403 s.
- Jakušová, M.: Sídliská očami dvoch generácií urbanistov. Urbanita, 2011, 23, 1, s. 8 – 13.
- Kavan, J.: Zonálne štruktúry. Bratislava: SVŠT, 1983, 258 s.
- Kováč, B.: Slovenské začiatky. Urbanita, 2014, 26, 1-2, s. 44 – 49.
- Melcerová, O.: Potenciály polyfunkčného rozvoja sídlisk. Ilustrované na príklade Dúbravky v Bratislave a Proseku v Prahe. ALFA, 2013, 8, 4, s. 42 – 53.
- Moravčíková, H. a kol.: Bratislava atlas sídlisk. Bratislava Atlas of Mass Housings. Bratislava: Slovart, 2011, 344 s.
- Ružička, M., Miklós, L., Žigrai, F., Múdry, P., Ružičková, H., Hrnčiarová, T.: Ekologické hľadiská pri riešení vzťahov medzi projektovým sídliskom a jeho rekreačným zázemím v Bratislave. Ekológia (ČSSR), 1982, 1, 2, s. 157 – 191.
- Šlachta, Š.: Premeny bratislavských sídlisk po roku 1990. Urbanita, 2009, 21, 1, s. 12 – 15.
- Vitková, L., Kolcunová, P., Görner, K.: Prístupy k transformácii sídlisk ako súčasť koncepcie vnútorného rozvoja mesta. In: Zborník odborných referátov z 22. konferencie Teória a konštrukcie pozemných stavieb; Od architektonického návrhu obnovy budovy po realizáciu. Bratislava: CONECO, 2015, s. 6 – 9.
- Zemko, J.: Urbanistické problémy sídliskovej výstavby na Slovensku. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1965, 213 s.

Doc. Ing. arch. Lubica Vitková, PhD.,

lubica.vitkova@stuba.sk

Fakulta architektúry Slovenskej technickej univerzity v Bratislave, Ústav urbanizmu a územného plánovania, Nám. slobody 19, 812 45 Bratislava